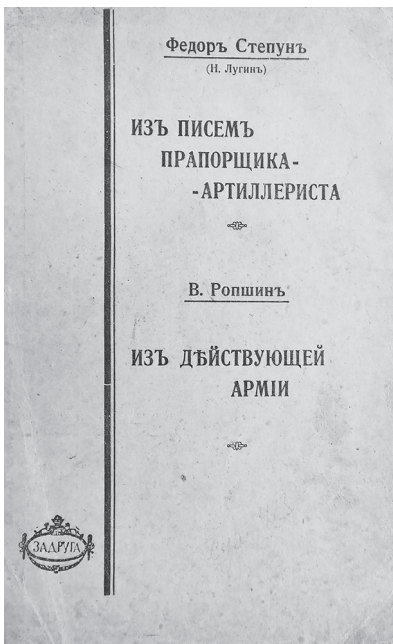

ФРОНТОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918) В «ЛИСТАХ» ФЕДОРА СТЕПУНА

В статті розглядається збірка фронтових листів Ф. А. Степуна «3 листів прапорщика-артилериста», як джерело вивчення фронтової повсякденності військовослужбовців російської армії в Першій світовій війні. Коротко викладена військова біографія автора, а також історія написання та видання «Листів». Підкреслюється важливість джерела в контексті вивчення історії України початку ХХ століття (українські землі під час Першої світової війни, історичне краєзнавство). На прикладі цитат з «Листів» показаний рівень висвітленості в джерелі проблем фронтового побуту та повсякденності, об'єктивності автора в оцінці тих чи інших подій свідком яких він був під час служби.

Ключові слова: Велика війна, Перша світова війна, російська імператорська армія, листи, побут, повсякденність.

Обкладинка видання «Листів» 1918 р. (московське видавництво «Задруга»). Из зібрання Наукової бібліотеки імені М. Максимовича.

Не дивлячись на те, що від часу закінчення Першої світової війни не пройшло і ста років – відносно малий проміжок для історії, для нас вона вже є дещо забутою. В контексті історії України це не здається дивним. На початку ХХ ст. нашими землями розгорнулись події, які часто перевершували своїм масштабом одна одну. Велика війна була лише початком у цій вервиці подій. Після неї розпочалась Українська революція 1917–1920 рр., в якій Україна не втримала незалежність, і, як наслідок українські землі увійшли до складу новопосталих на територіях колишніх імперій держав. Голодомори і Друга світова війна увінчали собою криваву першу половину ХХ ст. в Україні. Таким чином, Перша світова війна опинилась вже на більш далекому рівні народної пам'яті ніж вищеперераховані події.

Нині, досліджуючи війну 1914–1918 рр., важливо це робити не лише крізь призму військово-політичної історії, а й розглядати події через історію повсякденності, антропологию тощо. Саме так, можна оживити епоху, використовуючи свідчення безпосередніх учасників подій. Оскільки живих ветеранів Першої світової вже не лишилось, то вкрай важливим для нас є їхні спогади, у вигляді мемуарів, листів, нотаток. Дані джерела дозволяють побачити подію на рівні її учасників, крізь їх проблеми і переживання. Аналіз таких гуманітарних аспектів життя дозволить глибше осмислити причинно-наслідковий зв'язок подій, які тоді відбувались.

Дана стаття присвячена збірці фронтових листів Ф. А. Степуна «3 листів прапорщика-артилериста» (в оригіналі рос. – «Из писем прапорщика-артиллериста»). Для зручності, далі в тексті праця іменуватиметься «Листи».

Автор, Федір Августович Степун (1884–1945) – російський філософ доби Срібного століття, письменник, громадсько-політичний діяч. Та нас він цікавить, як безпосередній свідок епохи, учасник Першої світової війни. На війні Ф. Степун з самого її початку, серпня 1914 р., у лавах 12-ї Сибірської артилерійської бригади¹.

Видання спогадів Степуна розпочалось ще під час війни (початково під псевдонімом М. Лугин). Так, у 1916 р. листи були видані в журналі «Північні нотатки» («Северные записки») в номерах №7–9². У 1918 р. разом з доданими листами праця виходить у московському видавництві «Задруга»³ (також матеріал цього разу буде у повному обсязі без вилучень цензурою⁴). Разом з листами Степуна в книзі опиняються нотатки відомого тогочасного діяча Б.

В. Савінкова. У 1926 р. «Листи» вийдуть в Празі окремою книгою, надруковані видавництвом «Пламя»⁵. В новітній час збірка вийде у 2000 році в Томську, у видавництві «Водолей»⁶. Крім, власне, «Листів» вона також містить цінну довідкову нотатку С. М. Половінкіна⁷. З часом електронний її варіант буде опублікований на сайті «Милитерра»⁸ («Военная литература»). Саме цією версією ми і користуватимемось у даній статті.

«Листи» Ф. Степуна являють собою хронологічно структуровану збірку. Маркерами поділу на частини виступають роки війни 1914–1917. Кожен лист на початку містить найменування адресата, дату написання та локалізацію, де він був написаний. Це можуть бути один, або декілька населених пунктів, та регіон в якому вони розташовані.

Для українського дослідника Великої війни «Листи» є цінними тим, що містять інформацію про перебіг бойових дій на сучасних українських землях, які в той час були театром військових дій (в контексті даного джерела йдеться переважно про Галичину).

Перейдемо безпосередньо до предмету статті. Прочитавши спогади можна дійти висновку, що фронтовій повсякденності автор, бажаючи того, чи ні, приділив досить багато уваги. Це й «оживило» «Листи», зробило їх джерелом для дослідників.

У 1914 році російська імператорська армія на Південно-Західному фронті стрімко проривається вглиб Австро-Угорщини окуповуючи її коронні краї – Королівство Галичини та Володимирщини і Герцогство Буковину. Російські вояки, серед яких і Ф. Степун, опиняються в нових для себе землях, що заходить відображення у «Листах». Тут і далі листи цитуються в перекладі автора статті. «З Лукова через Радивилів, поїхали на Львів. В Галичину ми з Романом Георгійовичем в'їжджали переможцями, стоячи на передньому майданчику паротяга. Край цілком російський, вірніше, польсько-російський. Населення зустрічало з щирою гостинністю і явною цікавістю. Білі мазанки, пірамідальні тополі, солом'яні дахи, православні храми – одним словом типова Малоросія, за всім своїм образом та сутністю глибоко чужа Німеччині і німецькому духу Австрії. Все це, беззаперечно, має належати Росії, не за правом війни, а за природою й образом цього краю»⁹. В цьому уривку промовляє думка російського інтелектуала-слов'янофіла того часу. Загалом, вона збігається з тодішньою офіційною пропагандою про об'єднання слов'янських земель під скіпетром Романових. На нашу думку, цікавим є те, що хоч автор «Листів» і є сучасником описаного, але в той же час не розуміє природи та сутності держави в якій він опинився (Австро-Угорщини). Інакше він би так не розмірковував на тему німецького духу в Австрії. До того, ж сам Ф. Степун підданий імперії Романових, яка містила чимало регіонів з доволі різною етно-конфесійною специфікою. Простежуються подвійні стандарти у автора. Але, так чи інакше, цей уривок зараз є пам'яткою тодішньої суспільної думки певних верств російського населення.

Побував Ф. Степун і в окупованому Львові, описавши місто так: «Приїхали до Львова. Прекрасне місто. Від багатьох чув, що він нагадує Київ. З того, що я побачив, він рідніше всього Варшаві. Пробыли ми в ньому лише одну ніч. Розташований він на великих пагорбах; вулиці криві й заплутані. Багато розкішних будівель, є й старовина. У Львові ми вперше зіткнулися з холерою, з якою тепер вже ні на годину не розлучаємось, але до якої остаточно звикли. Чорні бараки, вапняні краплення, написи «Epidemiespital» (нім. – епідемічний шпиталь, І. С.), «Eintritt verboten» (нім. – вхід заборонено, І. С.), та хрести над дверима будинків, де австрійці розміщували своїх холерних хворих, нас вже зовсім не бентежать»¹⁰. Цінний з краєзнавчої точки зору опис. Питанням лишається, чим тогочасним мешканцям Російської імперії Львів так нагадував Київ? Тут же можна прочитати про умови побуту російських офіцерів у захопленому Львові: «Я тобі вже писав, що у Львові ми в останній раз провели культурний вечір. Ночували у прекрасному готелі, спали на м'яких ліжках, прийняли теплі ванни, їли майонез з пулярди, брудними, похідними чоботями зневажливо топтали блакитні килими нарядного ресторану, де поряд з нами, пошепки жваво розмовляючи, невимушено й розкішно вечеряла невелика компанія чудово вдягнених чоловіків»¹¹. Такі прояви розкоші у військовому повсякденні ще були можливі на початковому етапі війни. Надалі умови стануть дещо жорсткішими.

В «Листах» Ф. Степуна зустрічаємо опис святкування Великодня на фронті. Така інформація є дуже цінною для дослідника фронтової повсякденності Великої війни. «Приїхавши, я застаю в себе у кімнаті привезені з Москви Граціановим ящики. Настрій у мене найсвітліший, найпасхальніший. Семен тягне води холодної й теплої та готує шампунь для голови, бритву-жилет, одеколон. На койці він розкладає чисту білизну, нову шкіряну куртку, нові рукавички та новий стек, всі подарунки привезені Валеріаном Івановичем»¹². Як бачимо, коли дозволяла ситуація, офіцери слідували за своєю гігієною, хоч з цим було доволі складно в російській армії під час Першої світової.

«Як добре, що все прийшло так вчасно, як вдвічі добре, що під Світле Воскресіння доля роз'єднала мене й гармати.

Я ретельно миюсь, голюсь та повільно вдягаюсь. Дивлюсь в дзеркало. Ти б мене не впізнала: від моєї голеної бабської обрюзглості не лишилось і сліду. Обличчя схудло, засмагло й стало набагато мужнішим. Волосся «по-російськи», невеликі вуса і борода роблять мене остаточно схожим на мене в ролі Петра Ілліча (пам'ятаєш мій перший виступ, Степана Павловича та Черногубову?)

Мій туалет завершують фіалки, які живо нагадують мені твої одноманітно-витончені капелюшки і весь твій чарівний образ: на шовковій хустині надіслані тобою парфуми, що викликають в пам'яті з дитинства знайомий мені запах верхнього правого ящика твого комода, в якому у зразковому порядку зберігаються фішію, рукавички, мережива й твої напівчоловічі крохмальні комірці від Лулу та Бріке»¹³. Тут зауважимо, що при бажанні й можливостях з тилу можна було отримати деякі речі. В даному випадку описуються подарунки та гігієнічні засоби. Цікаво, що посилки передавались не лише поштою, а й товаришами по зброї, коли ті їхали у відрядження чи відпустку. Саме такий випадок тут описує Ф. Степун.

«О дев'ятій ми сіли за легкий обід, новий командир, Вільзар, я та двоє гостей. Пообідавши, ми остаточно прибрали кімнату, накрили пасхальний стіл: куліч та паска, надіслані з Москви, паска, «споруджена» нашим хазяйновитим командиром, львівський окорок шинки, у виготовленій Гільовим паперовій горжетці, яйця, дуже вдало пофарбовані цибулею, червоними канцелярськими чорнилами та ліловою мастикою для казенних печаток, дві пляшки вина (Вільзар отримав червоне, а я твоє «Опорто») й безодня всіляких солодошів»¹⁴. У цьому уривку доволі вичерпний образ святкового столу (і доволі не поганого, як для військових умов). Звертаємо увагу, що наявні обрядові страви, а також автор описав, яким чином виготовлялись фронтові крашанки.

«Об одинадцятій ми поїхали в Свидник, невеличке, остаточно зруйноване і нами, і австрійцями містечко (в ньому штаб дивізії та керівництво бригади), в якому була призначена служба. Командир, Вільзар та один з наших гостей поїхали в екіпажах, а я з новим дивізійним ад'ютантом Михайлом Лаврентійовичем – верхи»¹⁵. Служба Божа довершує образ свята. Як бачимо, на фронті Великдень також відзначався повноцінно. Принаймні, конкретно описаний автором.

В таких джерелах, як листи з фронту, щоденники тощо важлива об'єктивність поданої інформації. Так, автор ті чи інші події може подавати крізь призму своїх політичних, або інших переконань. До того ж, зазвичай, автори такої джерельної спадщини завжди є зацікавленими особами – перебуваючи на військовій службі в армії однієї з протилежних сторін. В контексті «Листів» Ф. Степуна відзначимо, що хоч він і є офіцером російської армії, та все ж і критично описує рідне військо. Це помітно навіть з вищенаведеної цитати, де автор зазначає, що до руйнування містечка долучився не лише безпосередній ворог. В контексті цього знаходимо в спогадах ще один цікавий момент: *«Над всім містом стоїть гвалт мешканців, які лишились. Відбувається необхідна реквізиція гасу, сіна, вівса, худоби. Біля вуличного ліхтаря б'ються через гас дві русинські жінки. Їх, відновлюючи порядок, розганяють козаки. У кожного під сідлом оксамитова скатертину або замість сидла вишита шовками диванна подушка. У багатьох є ще й по другому та третьому коню. Лиха публіка. Які вони вояки, шкодують чи не шкодують вони себе в бою, про це думки розходяться, я свої думки ще поки не маю, але про те, що вони професійні мародери, і нікого ні за що не помилують – про це двох думок бути не може. Загалом, різниця між козаками та солдатами полягає в цьому відношенні лиш в тому, що козаки з чистою совістю тягнуть все: потрібне й непотрібне; а солдати, відчуваючи все ж певні докори сумління, беруть лиш потрібні їм речі»¹⁶. Як бачимо, автор цілком відкрито розповідає про явище мародерства у власному війську. До того ж піднято питання взаємовідносин військових та цивільного населення на окупованій території. Далі вже йде тодішня думка самого Ф. Степуна стосовно описаного: *«Дуже строго я до цього не можу ставитись. Людина, яка віддає своє життя, не може щадити достаток галичанина та життя його телиці та курки. Людина, яка відчуває над собою найбільше насилля, не може не стати насильником. Кутузов це розумів, і коли до нього приходили зі скаргами про мародерство, він, бувало, казав «ліс рубають, тріски летять». Але ця тема велика, про неї зовсім в іншому обсязі при побаченні»¹⁷.**

Отже, проаналізувавши «Листи» Ф. Степуна можемо констатувати, що вони є цінним джерелом з історії військової повсякденності Першої світової війни. В них можна знайти інформацію про думки певних верств тогочасного суспільства, безпосередній опис фронтового побуту (в

усіх його проявах): місця проживання, дозвілля і, зокрема, проведення свят. Також порушується питання проблеми прифронтової території в контексті співіснування військових і цивільних людей.

На мою думку, важливо вказати на те, що ці «Листи» можуть бути корисними не лише для військових істориків, а й краєзнавців, адже досить часто подана інформація є локалізованою. Описані факти є доцільними в дослідженні історії міст і містечок де відбувались бойові дії Першої світової війни, та й загалом, як опис їхнього життя на початку ХХ ст.

На жаль, такі джерела, як «Листи» Ф. Степуна не є широковідомими серед дослідників і не використовуються масово. Сподіваємось, що з часом в науковий обіг буде вводитись все більше подібних праць, які дадуть нам змогу ретельніше описати та осмислити події Великої війни за допомогою епістолярної спадщини її учасників.

¹ Половинкин С. М. Философ на бойне // Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – 192 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/db/stepun/05.html>

² Там само.

³ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста: Ропшин В. Из действующей армии.. – М., 1918. – 240 с.

⁴ Там само. – С. 8.

⁵ Степун Ф. А. Из писем прапорщика-артиллериста. – Прага, 1926. – 267 с.

⁶ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – 192 с.

⁷ Половинкин С. М. Вказ. праця.

⁸ «Военная литература» (Милитера). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/>

⁹ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. – Томск, 2000. – С. 11.

¹⁰ Там само. – С. 11.

¹¹ Там само. – С. 11–12.

¹² Там само. – С. 57.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 20.

¹⁷ Там само.

В статье рассматривается сборник фронтовых писем Ф. А. Степуна «Из писем прапорщика-артиллериста», как источник изучения фронтовой повседневности военнослужащих российской армии в Первой мировой войне. Кратко изложена военная биография автора, а также история написания и издания «Писем». Подчеркивается важность источника в контексте изучения истории Украины начала ХХ века (украинские земли во время Первой мировой войны, историческое краеведение). На примере цитат из «Писем» показана степень освещенности в источнике проблем фронтового быта и повседневности, объективность автора в оценке тех, или иных событий, свидетелем которых он был во время службы.

Ключевые слова: Великая война, Первая мировая война, российская императорская армия, письма, быт, повседневность.

The collection of the front-line letters named «Extracts from the Letters of the Ensign Artillerist» written by Fedir Stepyun is overviewed in this article. This work was studied as the source of daily life of Russian army military men during the World War I. There is the short author's biography and also there is the history of «Letters» writing and publishing. This article underlines the importance of this source in the context of Ukrainian history studying (Ukrainian lands during the World War I, the country studying). The quotations from «Letters» illustrate the front daily life problems, the objectivity of the author's view for certain events, that he witnessed during his military service term.

Keywords: Great War, World War I, Russian Imperial Army, letters, daily life.